

ÖRÖKSÉG

FÁBRY ZOLTÁN

BALÁZS BÉLÁRÓL

EGY REGÉNYMODELL EMLÉKEZÉSEI

A szegediek példás hagyománytisztelettel éltetik városuk irodalmi múltját. Van mit! Móra és Tömörkény, Juhász Gyula és József Attila, Radnóti és Sík Sándor — hogy csak a legismertebbeket említsük —: állandó napirendi pontok.

Egyszer Péter Lászlónak — beszélgetve vagy írásban (már nem emlékszem) — megemlítettem a szegedi származék és Tisza-nosztalgiais emigráns Balázs Bélával való kapcsolataimat. Főképp azt, hogy Balázs Béla rólam, jobban mondva, egy magamfajta emberről, írótipusról akart regényt írni. Én, a „stószí remete” lettem volna a modell. A világvándort — hisz költészete csupa vándorének (A vándor énekel) — izgatta, érdekelte az ellenpólus: a mikrokozmosz archimedesi pontpróbája, a lecovekeltség, a szűkségből erényt fejlesztő életforma lehetősége, genezise és kialakulása. A két pólus egyenletét mint regényíró szerette volna megfejteni. Péter László e közlésre azonnal cselekvőleg reagált: írjam meg dokumentáltan és a fonalat tovább szőve Balázs Bélával kapcsolatos emlékeimet.

A rég volt felszólításra az ígéretet — amikor egészségi állapotom miatt koncentrációt, energiát követelő munkába nem merek és nem tudok fogni — most igyekszem beváltani.

Az első Balázs Béla-emlék: vizuális, külsődleges. Egy Kner-prospektus ajánló, hívogató könyvcímkei adták az első lökést — a lövészárookban. A halálos mindennapban, a tisztí fedezék melege és az artisztikus könyvfedél-illusztrációk szinte tündéri álmorealitássá fokozták és ötvözték az így nyert ajándékot: a megismerés vágyát, megszerezni magát a könyvet, magát a mondanivalót. És a tábori posta — annyi magyar embertragédia hírvívője — csakhamar elhozta a Tristan hajója, a Halálos fiatalság, a Hét mese és a Lélek a háborúban váratlan örömet és szépséget nyújtó Kner-köteteit. 1918 nyarán már Budapesten egy, a talán életemet megmentő — (a szerencsétlen Piave- és Brenta-offenzíva!) — háromhavi egyetemi tanulmányi szabadság idején aztán magamhoz váltottam a még hiányzó Balázs Béla-könyveket, melyekhez kiegészítő kommentárként társult Lukács György ugyancsak Kner-kiadású apologetikája: „Balázs Béla és akiknek nem kell.”

És ez a könyvcím lett később, évek múlva — egészen más körülmények között élve — első, Balázs Béláról szóló írásom címe is, mely — szerkesztőségi cikként — „Májusi tanulság” alcímmel jelent meg az *Az Út* 1931-es 3. számában. A lényeges mondanivalót kivonatosan közlöm:

„Különös május volt ez az idei. Különös május elseje... mert ami Szlovénoknál még sose történt meg, most valóság lett: a pozsonyi diákság és az intellektuelek május elsején az osztályharcos proletariátussal együtt tüntettek a kommunista párt zászlaja alatt. A polgári lapok ezt a mindennél fontosabb és jellemzőbb tényt elsikkasztották. A polgári lapok a szociáldemokraták póstyéni Scheidemann-attrakcióját* fújták fel, a vén háborús uszító... »szociális frázisait«... Ennyit bevezetőnek, mert a java csak most következik. Történt pedig a május elsejei demonstrációt követő napokban, hogy a pozsonyi rendőrség az utolsó pillanatban letiltotta Balázs Bélának, a ma már világhírű »német« film-

* Volt német kancellár, az 1918/19-es német forradalom egyik likvidálója.

dramaturgnak és egyik legjobb marxistánknak előadását, annak dacára, hogy Prágában és demokratikus köztársaságunk más városaiban ezt nyugodtan megtarthatta, és hogy ugyanaz a Balázs Béla már két ízben tartott előadást Pozsonyban. Az indok: »a rendőrség félti a közönség teherbíró képességét, és nem akarja kitenni a megroppanás veszélyének», ahogy a *Nap*, mely a betiltásra egyedül reagált, ironikusan megjegyzi. A többiek: a demokratikus, liberális, az emberi jogokért s a többiért sikraszálló heroldok, a hivatalos és félhivatalos szocialista lapok, a mindenkinél baloldaliabb *Reggel* mintha megkukuláltak volna. Miért? Miért volt ez a betiltás és mért utána ez a nagy, közös hallgatás?

Az előadás címe: »Az intelligencia válsága«. Az előadás célja: útmutatás. Merre visz, merre vihet ma a diákok, az intellektuelek, a közös kibontakozás útja? A pozsonyi diákok és intellektuelek, május elsején mindennél meggyőzőbben demonstrálták a válságból kivezető utat. Ez a felismerés, ez a vállalás, ez a demonstrálás veszélyt jelent. A veszély növekedését, a tűz továbbterjedését meg kell akadályozni. Mert nem szabad, hogy egy világhírű marxista az önmagukra lelt, korfelelősségükre ébredt diákok májusi tettét teoretikailag alátámassza, tudományos analízissel, cáfolhatatlan okfejtéssel helyessé igazolja és az esetleges ingadozókat is megingassa. A rend és nyugalom éber őreinek jó szimatjuk van. Ezek megérezték, hogy mi történt május elsején. Ezek tudják, hogy az intelligencia, a diákság egyre megbízhatóanabb, egyre »fertőzöttebb«, hogy már nem lehet rájuk úgy, mint két-három év előtt számítani és építeni. Az utakat a megismerés felé tehát el kell zárni, a sorompókat lecsapni, és ha az irodalmi lakájok, a »szocialista« teoretikusok, újságfejedelmek és trösztök tintakulijai már semmit sem használnak, akkor jön a betiltás, jön a kobzás, jön a gumábot, jön a per, a bíróság, a börtön, a terror. Kultúrterror: útelzárás rendőri segédlettel. Mint Balázs Béla esetében.

All a harc. Minden fronton, minden téren. A pozsonyi diákok és intellektuelek példát mutattak, a félelem internacionáléja erre tehetetlenségében rendőri segédlettel betiltotta Balázs Béla előadását az intelligencia válságáról. És a sajtó — a félelem! a lakájmentális! — nyugodtan napirendre tért a dolgok felett. Május új értelmezését ránk bízta.

Évekkel ezelőtt írta meg Lukács György vádiratát: »Balázs Béla és akiknek nem kell.« Akkor... nem kellett Balázs Béla, és ez nem jelentett sokat. Ma a félelem internacionáléja az, amelynek nem kell Balázs Béla. Ma nem a szobatudósokat mozgósítja ellene, de a rendőrséget — a kultúrreakciót. És ez sokat jelent. Akkor az egyetlen Lukács György szállt síkra érte, ma — sokan, ezren és ezren követelik és reklamálják Balázs lebunkózott, leszájkosarazott hangját.

És mert erre a páratlanul igazságtalan kultúrterror aktusra az itteni sajtó egyáltalában nem reagált, azért adunk mi hangot — ezek: öntudatos proletárok, újtukra talált diákok, intellektuelek és szimpatizálók tiltakozásának.

Tiltakozunk a tilalomfák ellen; a tudás, a megismerés korlátai ellen!

Tiltakozunk a kultúrreakció egyre szemérméletlenebb fasiszta módszerei ellen!

Aki tiltakozásunkhoz csatlakozni akar, az emelje fel velünk együtt a hangját, mert ha ezt a mai pofot szó nélkül tűrjük, holnap különöb meglepetésben lehet részünk!"

*

A cikk megjelenése után levelet írtam Balázs Bélának, és kértem, foglaljon állást *Az Út*-ban az ügühöz. Cikk helyett levél jött.*

„Nem szeretnék magam is írni »esetemről«. Helyes, hogy kihasználjátok, mint szimpotómát politikailag. De most már kezd nagyon személyes karaktert ölteni a dolog. Ha még én is beleszólok — anélkül, hogy a cseh viszonyokat kritizálhatnám egyúttal, mert hiszen nem ismerem eléggé —, akkor majdnem reklám íze lesz. Az én véleményem az (és ezt valamilyen szerény formában közölhetitek), hogy kiutasításomat egyik legnagyobb sikeremnek tartom. Bizonyítéka annak, hogy előadásaim jók voltak, mert, bár művészetről (filmről) szóltak, marxista analíziseimnek forradalmi élük volt, és valahol a politikai valóságot érintették. Ehez nem kellett egyéb, mint lelkiismeretes és igazán tudományos következetesség. Ez levezet a művészi produkció gyökeréig, és ez a szociális helyzetben van. Ha ott felsajog valami, az gyulladást jelent. Nagy boldogság volt nekem találkoznom a magyar proletariátussal is. Szép viszontlátás hosszú évek múltán. Hogy milyen lelkesítő és biztató benyomást tett ez rám, erről külön cikket kellene

* A levelek fotokópiája a budapesti Irodalomtörténeti Intézetben.

írnom. Egyáltalában nagy öröm volt Az Út körül csoportosult fiatal elvtársak munkáját is látni... Amennyivel munkátokhoz hozzájárulhatok – egész szívvel, mindig... Elvégre, még magyar író is volnék...”

Elvégre... De magyar földön erről nem volt szabad beszélni, írni („Magyar hajóból a magyar urak Hazátlannak im engem kivetettek, Zengő delfinek, édes szavaim, Talajjára sűrült, dús magyar szavak. Rajtatok állok magyar televényen”)... A Bartók-művek színlapjára neve csak 1945 után kerülhetett vissza. Közben a „Balázs Béla és akiknek nem kell”-refrén minden változatban érvényes maradt. Magyarországon kriminális esetként kezelték, Csehszlovákiában nem kívánatos idegenként, a weimari Németországban viták szubjektuma és objektuma lett, míg aztán Hitler határon túlra nem riasztotta...

Kissé előreszaladtunk az időben. De a fájdalmas és dacos „elvégre” sugallón kényszerítette ki ezt a közbevetést. Vissza tehát a csehszlovákiai tényezőkhöz, azokhoz, akiknek nem kellett Balázs Béla, és azokhoz, kik mindenek ellenére is egy nagy ajándékot kaptak tőle. A pozsonyi előadás elmaradt, de lényege, értelme megőrződött egy kis brosúrában, melynek címe: „*Intellektüel aggályoskodás*” (Megjelent „A Sarló kis könyvtára” első és egyetlen számaként 1932-ben.). Jelentőségét, kiadatása körülményeit Balogh Edgár foglalta össze tömören az Előszóban:

„Különös ok készítet bennünket arra, hogy Balázs Bélának ezzel a tanulmányával indítsuk meg a Sarló kis könyvsorozatát. Balázs Béla tanulmánya az intellektüel aggályairól Pozsonyban született. A Berlinből érkező világhírű kultúrteoretikus 1931 tavaszán előadásra készült Pozsonyban, ezt azonban a rendőrség betiltotta. Az előadás helyett a baloldali magyar diákok vitagyűlésén vett részt Balázs Béla. Soha sem felejtjük el: a betiltás után három estén át ott szorongtunk Balázs Béla körül a Sarló szűk előadótermében éjjel utánig, s részesei lettünk annak a folyamatnak, hogyan egyenlítődik ki a marxista teoretikus és a hallgatóság, hogyan jön létre ez a tanulmány, amely több már, mint a teoretikus kifejeződése, mert konkrét tömegszükségletre reagál. Súlyos gátlásainktól szabadított meg bennünket Balázs Béla. Az öntudatra ébredés nagyszerű óráit éltük át körülötte: bármikor belevághattunk a szavaiba, kérdéseket tehattünk, magyarázatot követeltünk, vitába szálltunk. S ezeken a meghitt estéken jutott el a Sarló fiatal gárdája fenntartások nélkül a proletariátus frontjára, hogy egy hónapra rá a nemekossúti sortűz vérrel is megkeresztelje a frigyét a diákok és a munkások között. Aggályainkat oszlatta szét Balázs Béla, s itt van már az ideje, hogy ez a nagyszerű agitációs írás, amely praktikus marxista útmutatásnak született, megkezdi öntudatosító körútját a gazdasági kizsákmányolás és a nemzetiségi elnyomás következtében válságba jutott kisebbségi magyar intelligencia soraiban.”

*

Balázs Bélát ez időben, mint a filmesztétika úttörőjét tartották számon világszerte. A „Der sichtbare Mensch” (A látható ember) volt az első lényeges rögzítés. Eredő, mely egyben summa is. Hitler jöttével berlini helyzete illuzórikussá vált. Az emigránsnak emigrálni kellett tovább és messzebb. Így került a Szovjetunióba. Ottani működése és hatása közismert. Ez időből személyes természetű dokumentumom csak egy van: egy levél, de itt bukkan fel először csírájában a „stózi remete”, mint korszimptoma, típus és regénylehetőség.

Hogy ez valójában mit jelent, mi a fedezete és realitása, azt egy kölcsönvett segédvonalal tudnám a legjobban érzékeltetni: egy túl erőse beállított, szinte vakító reflektorsugárral. Barta Lajost kell idéznem, aki „Tetőpontokon” című írásában a „Korparancs”-ot Böllöni Györgynek Párizsban majdnem egy időben megjelent „Az igazi Ady”-jával közös szimptomaként üdvözölte:

„Mint valami történelmi esemény reszket végig a magyar idegeken két könyv. Egymás mellé teszem, vonatkozásba hozom, egymáshoz kapcsolom, közös tüneményt állapítok meg ebben a két könyvben. Nem mesterkedéssel teszem ezt, nem szótechnikával, de azzal, hogy a fölszínre szakítom azt a lényegüket, mely bennük rejlik, mely adva van azzal, hogy mit hordoznak magukban, milyen összegabogozottságokat áldoznak a magyar világ zűrósságában... Fábryban... a legeslegvégő princípiumok kíméletlensége dolgozik, ami nem más, mint a szellemiség irodalmi tüneményeit minden hasznossági szemponton túl, az emberi létezésnek a szellemben adott végős törvényeivel hozni vonatkozásba. Föltisztítani akarása ez egy nemzet szellemi valóságainak, a nemzetként való létezés legvégő és legtisztultabb meghatározóihoz. Nem más az ilyen munka, mint öröklévalóságai föltételeihez akarni hozzáigazítani a nemzeti létezés... A Magyarországon kívüli magyarság nagy ereje van ennek a két könyvnek a tüneményében? Vagy magyar emigránsok

egyikének-másikának olyan nagyszerű erőmanifesztációjáról van-e szó, mely megint megmutatta azt, hogy saját magából egész nemzetet tud pótolni? És meg kell kérdeznem: nincsen-e Fábry Zoltánnál egészen különös és szövevényes esetről szó. Nem a magyar szellemiség olyan embere áll-e előttünk, akinek rendes állampolgársága van, de aki Budapestill szemben szellemi emigrációban van? Egészen új, izgalmasan érdekes kérdés ez!" (Magyar Újság, Pozsony — 1934. dec. 30.)

Amikor 1934-ben megjelent a „Korparancs”, Balázs Bélának is küldtem egy példányt. Nagy sokára futott be nyugtázó levele:

„...Hónapokig útban voltam! Odeszában, Tifliszben, megint Moszkvában. És ha a térképen megnézi, hogy ez milyen távolságokat jelent egy utánaküldött könyv számára, akkor megérint mindent. Köszönöm, hogy gondolt rám, és köszönöm a könyvet. El is olvastam, és megint egyszer megütött annak a rettenetesen heroikus magyar magányosságnak a tragédiája, ami a maga munkájából, harcából, élethelyzetéből kisüt. Hogy ezt a regényt még nem írták meg! Hogyan kapaszkodik a vidéki magyar intellektüel (Budapest is vidék) a világ négy sarkába, mert a falu elsüllyed alatta (vagy a körúti kávéház). Bolyai Farkas jutott eszembe. (Ismeri Gausszhoz írt leveleit? Megrendítő búcsúlevelét?) — Csakhogy azóta nagyot fordult a világ. Az Internacionálé az a tutaj, melyre minden kis nemzeti, vidéki izoláltság süppedő mocsarából rá lehet állni. És ez a nagyszerű a maga könyvében! (Én most nem a tartalmáról, részletekben, hanem a könyvről, mint jelenségről, egy élet dokumentumáról beszélek. — Szóval nem mint kritikus, hanem mint költő.) Valószínűleg Stószon íródott minden sora. Még sincsen vidéki szaga egy szavának sem. És nem azért, mert nyilván valóan minden korbelt írást olvasott, és minden korbelt eseményről és tendenciáról informálva van. A szempontja nem vidéki — mert marxista. (Minden másnak — eltekintve egyéb bajaitól — óhatatlanul vidéki szaga van.) Még a magyar vidék tradicionális tragédiájából is ez menti ki magát, ha nem is személyében még, de írásaiban. Annál inkább kell arra gondolnom: hogyan él maga? Milyen a környezete, beszél valakivel? Levelezik? Hogyan kontrolálja magát? Micsoda kétségei és félelmei vannak? Mit szeretne tudni, amit nem tud, de tudja, hogy van? Hogyan múlik mindennapja? Mi van stózi szobájában? Ime, egy ember, aki egy kis szlovák faluban az Internacionale szellemi erejénél fogva él és lélegzik és úgy fog onnan kikerülni, mintha mindig a centrumban élt volna. Holott menthetetlenül be kellett volna gypesednie, el kellett volna pusztulnia a vidéki kátyúban, minden más »platform«-ra».

A szinte egymásra tolult, záporozó kérdések már a regénytípusnak szóltak. A feleletről kellett kirajzolódnia az arcélnak, és kibontakozni egy életformának. Szívesen és pontosan feleltem. A regényterv e levelezésben egyre láthatóbb körvonalakat kapott, de Balázs Béla levelei a háborús nagy mentő dugdosásban elvesztek. Mint azt már a József Attila-Emlékkönyvben megírtam: „levéltáramat” háromfelé osztva, dugdostam; ezekből kettő katonasákmány lett. Az egyiket a Stószon átvonuló, kiéhezett, rongyos magyar katonák találták meg: a sziklafalhoz támaszkodó filagória mögül — melynek fehér nyírfa oszlopait csontbőr lovak rágták — egy éjszaka kiásták a kis vasszekrényt, és ki tudja, milyen kincseket sejtve benne, magukkal hurcolták. Hogy káromkodhattak szegények, amikor talán bajonettel kinlódva, felfeszítették és csupa papirost találtak benne! Papirost — kéziratokat, illavai tábornaplómat, noteszeket és leveleket — papirost, mely azonban ma értékes okmánytár lehetne!

*

1946 májusában Bratislavában Balázs Béla végre magához ölelhetette levelező partnerét, „regényhősét”. Rosszkor; a legalkalmatlanabb helyen és pillanatban. A szlovák filmgyártás akkor kezdett éledni. Hozzájuk, értük jött: segíteni, tanítani. Előadásokat tartott, agilis volt, lelkesedett. A nemzetköziség megszállottja és praktizálója elemében volt: koprodukció az egész vonalon és minden vonatkozásban! Mikor, ha nem most, a bénító, gyilkoló fasiszta fenevad zuhanása után?! Mikor, ha nem most?! Hisz „ezer zibbadt vágyból” most lehet „végül egy erős akarat”, amikor az egyenlített „magyar, oláh, szláv bánat” — szüntével — egy „platformra” kerül, hogy mondjunk „már egy nagyot, mi” tegnapi „elnyomottak, ösztörttek, magyarok és nem magyarok!”

Hitler „fajelsőbbbségi” háborújában nagy, irtózatosan szemtépő, és úgy látszott, feledhetetlen történelmi leckét kaptunk. A tegnapi jakobinusok csak a szocialista humánumban egyenlítő antifaszizmus platformján kovácsolódhattak egybe szétválasztó princípiumok ellen; folyamatosságként, preventívként holnap neofaszizmusok ellen, minden kizárólagossággal és tekintetnélküliséggel szemben! És ehelyett?...

Harmadnap egyedül ültünk a kávéházban. A regényíró regényhősét faggatta. De a regényhős már nem magáról szólt: akkor a kisémmizett, nyelvefosztott szlovákiai magyar kisebbség nevében vallott elveszette, egy igaztalan vád sérültjeként, sértettjeként. Később szó volt a tutajról, melyről nem szabad senkit sem letaszítani, a platformról, mely, íme, szűknek bizonyult. Hol a hiba, hol a hiba? Kérdések záporoztak újra, melyekre azonban most oly nehéz volt felelni...

Akkor — 1946-ban — írtam le a cseh és szlovák értelmiséghez intézett kéziratot memorandumomban (A vádlott megszólal) a resignált figyelmeztetést, melyet az *Élet és Irodalom* „Az erőszak ragálya” című cikkében épp most, e sorok írása közben idéz fel újra (1966. 36. sz.): „A fasizmus valóságfertőzése legyőzetésével nem ért véget. A ma embere annyira elveszítette erkölcsi mélypontját, tájékozódási képességét, hogy csak barbár mankókkal, hatalmi szuggeszciókkal és sovén parolákkal lehet alátámasztani, hogy hinné, látni, szólni, akarni, élni tudjon. Az eredmény ennek megfelelően: erkölcsi nihilizmus.”

A szavakat akkori jogfosztottságunk rágta a számba: egy ragály ellen szóltam, mely immár olyan rétegekhez, volt fegyvertársakhoz is elkerült, kiket immunisnak tudtunk. Nem véletlen, hogy a „Valahol Európában” című film volt Balázs Béla hatyúdala. Az erőszak ragálya, a kizárólagosság és tekintetnélküliség kórokozói itt már elérték a jövőcsírát, a gyereket!

A regényterv a Carlton kávéházban nem került többé szóba. A modellt — a vidéki kátyú hatálytalanítóját, a szükségből erényt kicsikaró író, akinek az antiprovincializmust, a nemzetköziség éltető erejét kellett volna megtestesítenie — megtorpantotta, kisémmizte egy provincializmusban megrekedt sovinizmus narcisztikus öntükrözése, öntetszlege: az erőszak ragálya. „El fog múlni, el kell múlni”, tette kezét a kezemre Balázs Béla. „Átmeneti üzemzavar, gyerekbetegség”, igyekezett vigasztalni... Húsz év múlva „Itt egy nemzet él”: üti meg a fülemet egy antifasisztának tudott szlovák író határokon túl is éles vitákat kavarársány, autarkias hangja, melyre a realisan pregnans feleletet Babi Tibor cikkcíme adta meg: „Itt nemzetek élnek”. A nemzeti önteltség Vladimir Mináč-nál egy történelmi anakronizmus síkján — megvesztegető íráskészséggel — öntetszelgő narcizmust idézti, mely azonban kivédhetetlenül csak szűkkeblű, szűk látókörű provincializmusba torkolhat. Tekintetnélküliségbe és kizárólagosságba. Már le sem merem írni, hogy ez mit jelent és hová vezethet...

*

A pozsonyi beszélgetés után három évre Balázs Béla meghalt. Mi, szlovákiai magyarok — négyéves késéssel — akkor nyertük vissza hangunkat: nyelvünket, írás- és szóláslehetőségünket, és a regénymodell egy pozsonyi lapban most már akadálytalanul szövegezhette Balázs Béla sírfeliratát (lásd a „Gondolat igazá”-ban: „Balázs Béla énekel” cím alatt):

„Balázs Béla, a vándor, mindenki másnál jobban tudta, hogy ebben a piszkos, véres, embertelen hajszában miért él a költő, hol a helye, és mi a posztja: »Ottan voltam otthon, ahol jobban vérzik«. Az elnyomottakkal, a szenvedőkkel való szolidaritást senki költő még így nem kottázta... És a költő most tovább indul, a vándor nevetve int vissza: végtelenből jövő, végtelenbe mutató sugár ő, ki a földi tereket járva, halhatatlan emléket, múlhatatlan sírfeliratot hagyott ránk: intést, példát, magyar népdalt ütemező énekét: »Ottan voltam otthon, ahol jobban vérzik«.”